

Шамлян К. М.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри теоретичної і практичної психології
Національного університету «Львівська політехніка»***СВОБОДА ВОЛІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА****FREE WILL AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM**

Стаття присвячена розкриттю ключових психологічних аспектів проблеми свободи волі. Проаналізовано представленість проблеми свободи волі у сучасних українських та зарубіжних публікаціях. Сьогодні свобода волі є однією з найбільш обговорюваних проблем у зарубіжних публікаціях з філософії. Давня філософська дискусія «свобода волі чи детермінізм» з новою силою розгортається у площині нейронаук. Результати досліджень у галузі психології, нейробіології, фізики поставили під сумнів традиційні уявлення про існування лише свідомих детермінант вольової поведінки та керівну роль свідомості у вольових процесах. Досить популярною є крайня детерміністська позиція, що свобода волі – це ілюзія, створена мозком. Разом з цим вчені вказують на необхідність вивчення причин поширеної і сильної віри людей у свободу волі, а також соціальне значення цих переконань.

У сучасній психології проблема свободи волі піднімає широкий спектр питань, пов'язаних з довільною активністю людини, породженням та мотивацією вольових дій. Теоретичне осмислення проблеми волі у психології виникло завдяки філософії волонтаризму. Проблема волі у психологічних дослідженнях постає, насамперед, як проблема реалізації свободи волі у конкретних (зазвичай утруднених) умовах цілеспрямованої активності людини. З поясненням цього складного процесу пов'язаний розвиток регуляційного підходу у психології волі, який і дотепер залишається провідним.

В українській психології проблема свободи волі найтіснішим чином пов'язана із вчинковим, суб'єктивним та ситуаційним підходами у дослідженні особистості. Свобода волі виступає необхідною умовою і способом існування людини як суб'єкта та суб'єктивної активності. Дослідження у постнекласичній науковій парадигмі засвідчили перспективність вивчення ситуаційного контексту суб'єктивної активності, згідно з яким свобода волі постає, насамперед, як свобода вибору.

Ключові слова: воля, свобода волі, свобода вибору, суб'єктивність, суб'єктивна активність, ситуація, вчинок.

The article is devoted to the disclosure of key psychological aspects of the problem of free will. The representation of the problem of freedom of will in modern Ukrainian and foreign publications is analyzed. Today, free will is one of the most discussed problems in foreign publications on philosophy. The ancient philosophical debate "free will or determinism" is unfolding with new force in the field of neuroscience. The results of research in the fields of psychology, neurobiology, and physics have called into question traditional ideas about the existence of only conscious determinants of volitional behavior and the guiding role of consciousness in volitional processes. The extreme determinist position that free will is an illusion created by the brain is quite popular. At the same time, scientists indicate the need to study the reasons for people's widespread and strong belief in free will, as well as the social significance of these beliefs.

In modern psychology, the problem of free will raises a wide range of issues related to the conscious human activity, the generation and motivation of volitional actions. The theoretical understanding of the problem of will in psychology arose thanks to the philosophy of voluntarism. The problem of free will in psychological research appeared, first of all, as a problem of realizing free will in specific (usually difficult) conditions of purposeful human activity. The explanation of this complex process is connected with the development of the regulatory approach in the psychology of the will, which still remains the leading one.

In Ukrainian psychology, the problem of free will is most closely related to behavioral, subject and situational approaches in the study of personality. Freedom of will acts as a necessary condition and way of human existence as a subject and subject activity. Research in the post-nonclassical scientific paradigm has proven the perspective of studying the situational context of subject activity, according to which free will appears, first of all, as freedom of choice.

Key words: will, freedom of will, freedom of choice, subjectivity, subject activity, situation, act.

Вступ. Свобода волі є важливою філософсько-етичною проблемою, навколо якої точаться запеклі дискусії з часів Сократа і дотепер. Відповідно до двох полюсів її рішення, від якого залежить визнання або невизнання відповідальності людини за свої вчинки, сформувалися дві протилежні філософські позиції – детермінізм та індетермінізм. Детермінізм відстоює причинну зумовленість волі; воля людини підпорядкована жорсткій природній та соціальній необхідності, і результат її дій повністю визначений. Б. Спіноза заперечував свободу волі: люди помиляються, вважаючи себе свободними; і це пов'язано з тим, що свої дії люди усвідомлюють, а їх причини –

ні. Коли люди не знають детермінуючих причин, то уявляють, що діють за власною волею, однак – це уявна свобода. За Б. Спінозою, свобода волі – це пізнана необхідність, що означає такий ланцюг пізнаних причин, на основі якого душа набуває влади над своїми пристрастями, афектами, отже, менше від них страждає. Індетермінізм, відкидаючи причинну зумовленість волі, трактує волю як автономну силу, стверджуючи, що принципи причинності не придатні для пояснення людського вибору та поведінки. Воля постає сутністю усіх явищ дійсності, самопричиною всього суцього. Такий погляд найяскравіше виражений у філософії А. Шопенгауера та Ф. Ніцше.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема свободи волі сьогодні активно дискутується у зарубіжній філософії. За свідченням американського філософа Роберта Кейна [16], проблема свободи волі та детермінізму наприкінці ХХ століття і на початку нового тисячоліття залишається однією з найбільш обговорюваних зі всіх філософських проблем. Дебати про свободу волі стали більш масштабними, особливо у другій половині ХХ століття настільки, що стало важко встигати за останніми подіями. Р. Кейн виділяє такі кластери наукових питань, пов'язаних з проблемою свободи волі: 1) моральний вибір і відповідальність, гідність, обов'язок і докори сумління; 2) природа та межі людської свободи, автономії, примусу та контролю у соціальній та політичній теорії; 3) проблеми примусу, залежності, самоконтролю та слабкості волі у філософській психології; 4) кримінальна відповідальність, відповідальність і покарання у теорії права; 5) співвідношення розуму, свідомості і тіла, природи дій та особистості у філософії розуму, когнітивних та нейронауках; 6) природа раціональності та раціонального вибору у філософії та соціальній теорії; 7) питання про божественне пізнання, долю, зло та людську свободу у теології та філософії релігії; 8) загальні метафізичні питання про необхідність та можливість, детермінізм, час і випадковість, квантову реальність, закони природи, причинно-наслідковий зв'язок і пояснення у філософії та науках.

Популярність проблеми пояснюють тим, що питання свободи волі стосується майже всього, що хвилює людину. Мораль, право, політика, релігія, державна політика, інтимні стосунки, почуття провини та особисті досягнення – більшість того, що є чітко людським у нашому житті, здається, залежить від того, чи сприймаємо ми один одного як автономних осіб, здатних до вільного вибору [14]. Для людини природно сприймати себе вільною, здатною діяти альтернативними способами, свідомо вибрати і вирішувати дотримуватися різних напрямків дій. Віра у свободу волі лежить в основі нашого уявлення про себе та багатьох моральних, правових та теологічних установок. Коли ми думаємо про свободу волі, ми зазвичай думаємо про своєрідну владу здійснювати свідомий вибір, приймати рішення, а отже діяти [13].

Проблема свободи волі піднімає широкий спектр питань, пов'язаних з довільною активністю людини, породженням та мотивацією вольових дій. Однак психологічні аспекти цієї проблеми в українських публікаціях висвітлено недостатньо.

Мета статті – проаналізувати представленість проблеми свободи волі в українських та зарубіжних публікаціях, визначити ключові психологічні аспекти проблеми свободи волі у сучасних дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Вивченню проблеми волі як основи соціальної активності присвячене дослідження Н. Ковтун [4]. На її думку, інтерес до проблематики волі у філософській думці актуалізується у переломні періоди розвитку. Вона виділяє

декілька етапів у розумінні феномену волі на індивідуальному і суспільному рівнях у філософській традиції. Перший збігається з раціоналістичною філософською традицією, в межах якої волю розглядали як специфічну якість людської свідомості і психіки, як джерело внутрішньої активності людини, що сприяє ухваленню рішень людини на основі розуму (Аристотель, Плотін, Р. Декарт, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, І. Кант, Г. Гегель). Другий етап пов'язаний зі становленням філософії волюнтаризму, в межах якої воля розглядається як основа існування світу загалом і соціального середовища зокрема (Аврелій Августин, Фома Аквінський, А. Шопенгауер, Ф. Тенніс, О. Шпранглер). Саме у такому розумінні Ф. Ніцше розглядає поняття «воля до влади», яке уособлює прагнення організму до самозбереження та самоствердження.

Аналіз проблеми свободи волі і свавілля в історичній ретроспективі та сучасності зроблений у роботі М. В. Видригана [1]. Волю визначено як сукупність сталих характерних рис, які склалися в суспільній практиці людини і дозволяють керувати своєю поведінкою; як здібність особистості оволодівати сильними емоційними впливами та почуттями; як силу індивіда, його уміння перетворювати в дійсне те, що інтелект чи все його єство необхідно або навмисне побажає.

Теоретично виділено дві властивості волі. Перша полягає в універсальній здатності волі до будь-якого свого визначення, а друга – в здатності волі до свого обмеження шляхом визначення певного змісту. Перша властивість об'єктивно витікає з природи людини. Залишивши людину лише з незначною частиною інстинктів, природа необхідно змушена була, щоб вона вижила, дати їй можливість самій здійснювати вибір, вільний вибір. Друга властивість волі полягає в тому, що в кожному окремому випадку свого визначення, вона стає залежною (тому вже невільною) від свого ж природного чи соціального змісту, інакше вона б ніколи не змогла стати реальною волею. Діалектична єдність цих двох протилежних, що переходять одна в одну, властивостей волі і є конкретне, істинне поняття свободи волі [1, с. 20–21].

Проблема свободи волі тісно пов'язана із проблемою свободи вибору, який постає реальним проявом свободної волі, її практичним втіленням. Німецький філософ В. Віндельбанд стверджував, що свободний вибір є чисто внутрішнім процесом, підпорядкований критерію доцільності; цей процес передбачає вибір між виниклими потягами, що призводить до рішення, а також вольовий імпульс, за допомогою якого вибране хотіння переходить у відповідну фізичну дію.

Відображення цього підходу ми бачимо у сучасних психологічних уявленнях про структуру та ключові механізми процесу вольової регуляції, зокрема у моделі «Рубікон» Х. Хекхаузена [15].

Р. Кейн визначає дві ключові особливості особистої або практичної точки зору на те, що традиційно називають свободою волі. Ми віримо, що

маємо свободу волі, коли (а) «від нас» залежить, що ми виберемо з низки альтернативних можливостей і (б) походження і джерело нашого вибору та дій знаходиться в нас, а не у будь-кому чи чомусь іншому, над чим ми не маємо контролю [16, с. 5].

Завдяки цим особливостям свободу волі часто асоціюють з іншими цінними поняттями, такими як моральна відповідальність, автономія, справжня креативність, самоконтроль, особиста цінність і гідність, справжня віддача за наші вчинки та досягнення. Ці дві риси свободи волі також лежать в основі різних установок щодо нашої поведінки та поведінки інших людей. Вдячність, образа, захоплення, обурення та інші подібні реакції залежать від ставлення до людей як таких, що володіють свободою волі.

У психології теоретичне осмислення проблеми волі виникло завдяки філософії волюнтаризму. Піонери психологічного вивчення волі (В. Джемс, В. Вундт), спираючись на волюнтаристичні тенденції, відстоювали волю як самостійну духовну силу людини, як якісно своєрідний психічний феномен.

Предметом психологічного дослідження проблеми волі у різні часи були різні її аспекти. Народжена волюнтаризмом проблема волі як проблема свободи людини мати свої бажання та переконання і діяти за своєю волею, у психології з самого початку постала як проблема реалізації цієї свободи у конкретних умовах цілеспрямованої активності людини. Реалізація бажання на практиці часто була пов'язана з досить складним та багатофункціональним процесом досягнення поставлених цілей (зазвичай важкодоступних та/або віддалених у часі), пояснення якого найкраще вписується в рамки регуляційного підходу.

На теперішній час регуляційний підхід у психологічних дослідженнях вольової сфери особистості є переважаючим. Поняття «воля» та «вольова регуляція» вчені використовують як синоніми. Згідно з цим підходом визначальною функцією волі є не спонукання до вольової дії, а її регуляція.

Разом з цим, експериментальні дані, отримані за останні десятиліття в різних галузях наукового знання, з новою силою розпалили одвічну дискусію про свободу волі людини. Думка Спінози про те, що людина вірить у власну свободу волі через те, що не усвідомлює причин своїх дій, знаходить своє підтвердження у сучасних нейробіологічних дослідженнях.

Один з найважливіших висновків сучасної нейробіології полягає в тому, скільки процесів у мозку відбувається на рівні, нижче свідомості. Так, фізик Леонард Млодінов показує, що мозок отримує понад десять мільйонів біт інформації щосекунди від різних сенсорних систем, але свідомий розум може обробляти лише близько п'ятдесяти біт на секунду [19]. Несвідоме виконує за нас переважну частину роботи, а сама свідомість, здається, є навмисно спрощеною моделлю світу, щоб ми не потонули в даних. Можливо, «внутрішня обчислювальна непередбачуваність» процесу прийняття рішень створює у нас враження, що ми вільно обираємо [18].

Дослідження показали, що несвідомі когнітивні процеси контролюють набагато більше, ніж вважали раніше. Джон Барг [11] стверджує, що більша частина повсякденного життя – мислення, почуття та дії – є автоматичною, оскільки вона керується поточними особливостями середовища (тобто людьми, предметами, поведінкою інших, установками, ролями, нормами тощо) як опосередкованими автоматичними когнітивними процесами цих особливостей без будь-якого посередництва свідомого вибору чи рефлексії.

Під керівництвом Д. Барга [12] була проведена серія експериментів, присвячена вивченню так званої «автоматизованої волі» – несвідомої активації та досягнення поведінкових цілей. На відміну від більшості теорій досягнення мети, які підкреслюють роль свідомого вибору та управління поведінкою, Барг постулює положення про можливість автоматизованого переслідування мети. Його аргумент полягає у тому, що ментальні уявлення цілей можуть бути активовані поза свідомістю (без акту свідомості) і потім запущені до завершення, досягаючи бажаних результатів. Ніякого свідомого втручання акту волі або управління непотрібно для цієї форми досягнення мети. З цієї точки зору, несвідомо активовані цілі викличуть таку ж увагу та обробку інформації з оточуючого середовища, що відносяться до мети, і такі ж прояви наполегливості та подолання перешкод, як і свідомо поставлені цілі.

Найвідомішим науковим експериментом, який поставив під сумнів традиційні уявлення про свободу волі, був проведений Бенджаміном Лібетом [17]. Лібет та його колеги виявили, що довільним діям досліджуваних передують особливий електричний заряд у мозку («потенціал готовності»), який починається за кілька сотень мілісекунд до того, як вони усвідомлюють свій намір діяти. Вчений робить висновок про те, що вольовий процес ініціюється несвідомо. Водночас свідомість відіграє певну роль у контролі результату вольових дій, оскільки свідомість може накласти вето на акт, який вже почався. Тому свобода волі не виключається. Ці обставини обмежують погляди на те, як може діяти свобода волі; вона не буде ініціювати добровільний акт, але може контролювати виконання акта. Ці обставини, на думку вченого, також впливають на погляди на провини та відповідальність.

Нейропсихології волі присвячена праця нейропсихіатра і філософа Хенрика Уолтера [20], в якій проаналізовано наслідки нейронаукових досліджень щодо питань свободи волі. Уолтер розглядає роль фронтальної кори (і особливо префронтальної кори асоціацій) головного мозку в плануванні дій, виборі з різних варіантів і організації поведінки в часі; аналізує неврологічні докази на користь і проти твердження про те, що ця ділянка мозку є центром «волі» у людини. Уолтер вважає, що функції бажання (обмірковування, планування тощо) розподілені по всьому мозку, хоча префронтальні області відіграють ключову роль, оскільки вони забезпечують зв'язок між ділянками кори головного мозку, які беруть участь

у вищому когнітивному функціонуванні, та іншими частинами мозку, які є джерелами емоцій, почуттів і рухових реакцій.

В той час як Б. Лібет і Х. Уолтер досить важено підходять до результатів нейробиологічних досліджень, філософи – прихильники детермінізму, завзято їх використовують для відстоювання ідеї про те, що свобода волі – це ілюзія, створена мозком [14; 18].

Так, С. Харрис [14], стверджуючи, що свобода волі – це ілюзія, разом з цим не заперечує факту існування у людини сили волі та намірів, визнає роль дисципліни та зусиль в житті людини. Однак саме виникнення вибору, зусиль і намірів він вважає «принципово таємничим» процесом. Люди відчують, що вони є авторами своїх думок і вчинків, і це, на думку Харріса, чи не єдина причина, чому варто говорити про свободу волі.

Сильну і поширену віру у свободу волі Гр. Карузо [13] пояснює на основі ретельного феноменологічного аналізу свідомості. Самосвідомість, на його думку, має вирішальне значення для відчуття свободи волі, оскільки однією з класичних рис самосвідомості є відчуття власності, яке містить почуття власності на своє тіло, думки та/або рухи. Така причетність важлива для нашого відчуття свободи волі, оскільки здатність приписувати власні думки та дії самому собі має вирішальне значення для відчуття, що цей досвід є «мій». Самосвідомість також важлива для нашого почуття авторства, тому що саме завдяки самосвідомості люди відрізняють власні вольові дії від волі інших.

Проблема свободи волі виходить далеко за рамки її філософського вирішення; у практиці суспільного життя вона постає фундаментом для визнання моральної відповідальності людини за свої вчинки.

Дж. Майєлс [18] каже про необхідність переконувати інших в існуванні свободи волі. В американському суспільстві ідея свободи волі лежить в основі так званої «американської мрії» – національній впевненості, що Америка дає шанс кожній людині, незалежно від її походження, стати президентом країни. Це – концепція, згідно з якою незалежно від обмежень, накладених біологією та навколишнім середовищем – усі американці могли б (якщо б достатньо постаралися) подолати такі обмеження: могли піднятися над біологічним та екологічним детермінізмом. Уявлення про те, що ми можемо піднятися над нашою біологією та навколишнім середовищем, і є самим визначенням свободи волі.

Речник психології вчинку, видатний український вчений В. Роменець порушує питання свободи волі і детермінізму, говорячи про ситуаційні та мотиваційні моменти вчинку: «Що керує людськими вчинками, визначає їх спрямованість, а отже і спрямованість життєвого шляху особистості – ось найважливіші проблеми української психології» [8, с. 16].

Вивчення структури вчинку дає, на думку вченого, серйозну аргументацію на користь детерміністського тлумачення свободи волі. Дослідження

довільних дій людини засвідчили, що у цих діях не порушується причинний порядок природи, що найбільш самостійні вчинки, які здійснює особистість через свої переконання, все ж мають певну визначеність як з боку минулого досвіду (а цей досвід зосереджується у мозку), так і з боку реального довкілля, з яким вона взаємодіє. Людина здебільшого помічає тільки своє бажання здійснити якийсь вчинок, дію, операцію і менше усвідомлює зовнішній чи внутрішній подразник, який спричинює рухання організму. Сильне бажання щось здійснити відвертає увагу від пускових імпульсів дій, і людині здається, що вона володіє здатністю незалежно від впливів оточення починати причинний ряд. Однак під час людської дії у головний мозок нервовими волокнами надходять імпульси, які несуть інформацію про стан організму у кожний з моментів його дії-розвитку (теорія так званої зворотної аферентації). Ця інформація синтезується з тією, що надходила від попередніх дій (із блоку пам'яті). Таким чином, названий стан людини визначається тим досвідом, який активізується під час здійснення вчинку.

В. Роменець вказує на важливість психології ситуації у вивченні проблеми вчинку. Ситуацію вчений вважає активною умовою здійснення дії, вчинку, тому її психологічне пізнання має не тільки важливе значення для вирішення питання про свободу волі, про залежність людської волі від матеріальних обставин діяльності, а й для дослідження процесу формування таких рис людини, як вимогливість, відповідальність тощо.

В однакових або схожих обставинах люди здійснюють різні і навіть протилежні вчинки. У своєму сумлінні та чи інша особа прагне бути повним господарем своєї долі, і це не суперечить положенню, що кожний вчинок урешті-решт має свої певні причинні підстави. Дилему «свобода волі чи детермінізм» В. Роменець вирішує таким чином: «Всупереч міркуванням про безпорадність людини перед обставинами (фаталізм мотивації), про її повну незалежність від них (волюнтаризм мотивації), треба сказати, що зовнішні умови справді визначають учинок, впливають на характер його перебігу, проте його здійснення як акції відображає саму людську істоту, її сутність. Звідси кожний учинок організовується як глибоко індивідуалізована неповторна дія. Саме завдяки цій індивідуалізації особистість успішно виходить із-під «фаталізму об'єктивності», «непорушної» сили її законів і залишає для себе реальну можливість морального вибору того чи іншого шляху поведінки» [8, с. 20].

У сучасній українській психології тема свобода волі знайшла своє відображення у суб'єктному підході, адже свобода волі фактично виступає необхідною умовою і способом існування людини як суб'єкта і лежить в основі розвитку ключових якостей суб'єктності.

Утвердження суб'єктного підходу в українській психології відбулося завдяки працям В. О. Татенка [9; 10]. Свою монографію «Методологія суб'єктного підходу» він починає зі слів: «Свобода волі, свобода

творчості, свобода совісті, право на вибір, можливість самоактуалізації, самовдосконалення, саморозвитку – ці та подібні інтенції становлять ціннісно-сміслову ядро людського способу життя» [9, с. 4]. Саме для позначення окремої людини, групи, суспільства як носіїв свободи в історії культури зародилося універсальне слово «суб'єкт».

Категорія суб'єкта, за В. Татенком, підкреслює природню для людини інтенцію «свободи і незалежності, автономності і суверенності, самодетермінації і самоактуалізації» [10, с. 381], готовність до вчинку. Бути суб'єктом означає виступати ініціатором, автором-творцем і творчим виконавцем своїх життєвих проєктів; починати причинний ряд із самого себе, а не бути спричиненим лише активністю інших; виявляти вибірковість щодо впливів природного та соціального середовища; перетворювати дійсність, а не тільки пристосовуватися до умов існування; долати зовнішні та внутрішні перешкоди; протистояти тому, що може зашкодити існуванню та досягненню життєво важливих цілей тощо [9, с. 4–5].

Сьогодні поняття «суб'єкт» українські вчені розглядають у контексті постнекласичної науки і пов'язують його з інтерпретаційними, або рефлексійно-активними, можливостями у різних середовищах життєдіяльності. Ключовими для постнекласичної науки є суб'єктно-орієнтована парадигма («суб'єкт – полісуб'єктне середовище») і середовищна парадигма («середовище, що саморозвивається») [7].

М. Смульсон і Д. Мещеряков [6] визначають суб'єкта як носія ментальної моделі світу. Остання фіксує найпринциповіший момент в аналізі суб'єктності – унікальність і неповторність активного дієздатного суб'єкта, творця власного буття в усьому його різноманітті, оскільки формується в результаті інтелектуальної обробки (зокрема, відображення, усвідомлення, закарбування та інтерпретації) особистісного досвіду людини, отриманого упродовж життя. Ментальні моделі світу фіксують зміст і рівень розуміння людиною себе, інших та довкілля, вони тісно пов'язані зі знаннями та переконаннями.

В рамках постнекласичної парадигми простежується найтісніший зв'язок суб'єктного і ситуаційного підходів. При вивченні ситуаційного контексту суб'єктної активності свобода волі постає, насамперед, як свобода вибору. На відміну від свободи волі, проблема свободи вибору (особистісного вибору) у психології була предметом досліджень різних шкіл і напрямків.

Найбільш розробленими у цьому плані є теорії мислення, де уперше було визначено проблеми прийняття рішення, а також процеси здійснення вибору у ситуації невизначеності. Вивчення проблеми вибору у психології також представлено також у таких контекстах: вибір як складова життєвого шляху особистості; як усвідомлення, реалізація власного потенціалу, що визначається внутрішньою позицією, ціннісними орієнтаціями особистості; як здатність людини будувати своє життя, врахову-

ючи індивідуальність; як готовність до раціональної організації часу, як здатність до саморегуляції [3].

П. Дітюк [2] розкриває співвідношення суб'єктної активності і свободи вибору: в основі активності суб'єкта лежить свобода як можливість здійснення вибору між різними варіантами дій або бездіяльності та необхідність прийняття особистої відповідальності за наслідки цього вибору. Однак, свобода вибору ніколи не є абсолютною, зазвичай має ті чи інші обмеження: у виборі об'єкту, у цілепокладанні, у засобах, ресурсах, ситуації тощо. Тому для характеристики свободи дослідник пропонує застосовувати технічний термін «ступінь свободи». Вчений стверджує, що суб'єктність це відносна характеристика; суб'єктність відносна, як і відносна свобода. Свобода, яка лежить в основі суб'єктності, завжди має обмеження. Він виділяє декілька рівнів реалізації суб'єктності як можливості здійснення вибору в умовах існування обмежень. На першому, мабуть найвищому рівні свободи, суб'єкт вирішує, створювати певну ситуацію чи ні, і тим реалізує свою свободу, активність та суб'єктність. На другому рівні суб'єкт вирішує, входити в існуючу ситуацію чи ні; свобода обмежена певною ситуацією, ступінь свободи нижчий.

Отже, фактор ситуації має велике значення у вивченні суб'єктності особистості, зокрема її вольового аспекту, який неминуче вмикається у процесі подолання більш або менш серйозних труднощів. Ситуація «опредметнює» свободу волі людини, показуючи значення тих чи інших об'єктів для реалізації намірів та задоволення її потреб. Водночас ситуація задає певні рамки, в яких розгортається активність людини. У взаємодії «людина – ситуація» ми бачимо конфлікт між тим, що прийнято називати «свободою волі» і тим, що має безперечну силу і незалежність від суб'єкта свободи волі (це не тільки зовнішній світ, а й ті психофізіологічні можливості самого суб'єкта, на які він не може вплинути, як би не намагався) – тобто реальністю. У цій взаємодії людина може займати пасивну, залежну (об'єктну) або активну, відносно незалежну (суб'єктну) позицію, коли йдеться про перетворення ситуації або створення своєї життєвої ситуації. Ми говоримо про відносну незалежність, тому що абсолютної незалежності людини від ситуації, втім як і абсолютної свободи волі бути не може априорі. Суб'єктність людини, на нашу думку, буде насамперед виявлятися у тому, як людина буде регулювати міру своєї активності як суб'єкта, які способи дій буде вибирати у межах, заданих реальними умовами ситуації, як буде оцінювати можливості, що дає ситуація.

Висновки. У сучасній психології філософсько-етична проблема свободи волі піднімає широкий спектр питань, пов'язаних з довільною активністю людини. Теоретичне осмислення проблеми волі у психології виникло завдяки філософії волюнтаризму: приваблива тема «свободи волі» стала підґрунтям для виокремлення волі з-поміж інших психічних феноменів і поміщення її в центр наукових інтересів молодшої науки. Проблема волі у психоло-

гічних дослідженнях постала, насамперед, як проблема реалізації свободи волі у конкретних (зазвичай утруднених) умовах цілеспрямованої активності людини. З появлением цього складного процесу пов'язаний розвиток регуляційного підходу у психології волі, який і дотепер залишається провідним.

Одвічна філософська дискусія «свобода волі чи детермінізм» сьогодні з новою силою розгортається у площині нейронаук. Результати досліджень у галузі психології, нейробіології, фізики поставили під сумнів традиційні уявлення про існування лише свідомих детермінант вольової поведінки та керівну роль свідомості у вольових процесах. Досить популярною у сучасних американських публікаціях є крайня детерміністська позиція, що свобода волі – це ілю-

зія, створена мозком. Разом з цим вченими піднімається досить цікавий аспект проблеми – щодо причин поширеної і сильної віри людей у свободу волі, а також соціальне значення цих переконань.

В українській психології проблема свободи волі найтіснішим чином пов'язана із вчинковим, суб'єктивним та ситуаційним підходами у дослідженні особистості та її активності. Свобода волі фактично виступає необхідною умовою і способом існування людини як суб'єкта і лежить в основі розвитку ключових якостей суб'єктності. Дослідження у постнекласичній науковій парадигмі засвідчили перспективність вивчення ситуаційного контексту суб'єктної активності, згідно з яким свобода волі постає, насамперед, як свобода вибору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Видриган М. В. *Свавілля як проблема сучасної філософії*. Черкаси: Видавничий відділ ЧНУ. 2006. 257 с.
2. Дітюк П. Ситуативна активність, відносна суб'єктність та свобода вибору. *Технології розвитку інтелекту*. 2017. Т. 2. № 5 (16).
3. Іщук О. В., Лукасевич О. А. Концептуальні підходи до розуміння психологічної сутності поняття «вибір». *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Запорізького національного університету та Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Запоріжжя: ЗНУ, 2019. № 2 (16). С. 54–60.
4. Ковтун Н. М. *Воля як основа соціальної активності: теоретико-методологічний аналіз*. Монографія. Житомир Вид-во Євенок О. О. 2014. 292 с.
5. Мазяр О. В. Особливості суб'єктної поведінки в екстремальних ситуаціях. *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України*. К.: «Логос», 2008. т. 7. вип. 15. С. 195–198.
6. Смульсон М. Л., Мещеряков Д. С. Суб'єкт і суб'єктність у зарубіжній психології: нюанси перекладу. *Технології розвитку інтелекту*, 2018. 5/1 (29).
7. *Розвиток суб'єктної активності дорослих у віртуальному просторі: монографія*. За ред. М. Л. Смульсон. К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2018. 180 с.
8. Роменець В. Вчинок і проблема детермінізму у вітчизняній психології. *Психологія і суспільство*. 2011. № 2. С. 12–21.
9. Татенко В. *Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір: монографія*. К.: Міленіум. 2017. 184 с.
10. Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії*. К.: Либідь. 2006. С. 316–357.
11. Bargh J. A. The automaticity of everyday life. The automaticity of everyday life: Advances in social cognition. 1997. Vol. 10, pp. 1–61. Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
12. Bargh J. A., Gollwitzer P. M., Lee-Chai A., Barndollar K., & Trötschel R.. The Automated Will: Nonconscious Activation and Pursuit of Behavioral Goals. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2001. 81. 1014–1027. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.81.6.1014>
13. Caruso Gregg D. *Free Will and Consciousness: A Determinist Account of the Illusion of Free Will*. New York, Toronto. Lexington Books, 2012.
14. Harris Sam. *Free will*. New York. Free press. A Division of Simon & Schuster. 2012.
15. Heckhausen H., Gollwitzer P., Weinert F. *Jenseits des Rubikon: Der Wille in den Humanwissenschaften*. Berlin, Heidelberg. Springer, 1987. 425 p. <https://link.springer.com/content/pdf/bfm:978-3-642-71763-5/1?pdf=chapter%20toc>.
16. Kane R. The Contours of Contemporary Free Will Debates. *The Oxford Handbook of Free Will*. Oxford University Press. 2002. Pp. 3–44.
17. Libet B. Do We Have Free Will? *The Oxford Handbook of Free Will*. Oxford University Press. 2002. Pp. 551–564.
18. Miles James B. *The Free Will Delusion. How we settled for the illusion of morality*. 2015.
19. Mlodinow L. *Subliminal: How Your Unconscious Mind Rules Your Behavior*. Pantheon Books, 2012. 260 p.
20. Walter H. Neurophilosophy of Free Will. *The Oxford Handbook of Free Will*. Oxford University Press. 2002. Pp. 565–576.